

LENKŲ ISTORIKO ŽVILGSNIS IŠ MASKVOS Į LIETUVĄ IR PERESTROIKOS FINALĄ

Rec.: Sobczak Jan. *Zmierzch ery Gorbaczowa i triumf Jelcyna. Mój znikający świat (z „Dziennika moskiewskiego“ 1990–1992). Warszawa: ASPRA-JR, 2012. 846 s.*

Istorijos įvykių dalyvių ir liudininkų atsiminimai nėra patikimiausias istorinis šaltinis dėl keleto priežasčių. Atminties defektai, siekimas išaukštinti ar bent pateisinti savąją poziciją, ideologinis ar emocinis angažuotumas neišvengiamai menkina jų objektyvumą. Žymiausias XIX a. vokiečių istorikas Leopoldas fon Rankė ragino kuo mažiau remtis ne tik atsiminimais, bet ir istorikų – įvykių amžininkų veikalais, taip pat publicistika. Tačiau tokia nuostata pernelyg kategoriška ir plečiantis XX a. istorijos mokslo diapazonui ji visiškai netinka mentaliteto istorijai, vadinamajai psychoistorijai, ir panašiai. Dienoraščiai taip pat nelaisvi nuo ideologinio ir emocinio juos rašiusių angažuotumo, bet nesąlygojami atminties trūkumų ir vėlesnių poveikių. Jie perteikia betarpišką, „momentinį“ įvykių vertinimą.

2012 m. Varšuvoje išleista didelės apimties knyga yra būtent toks dienoraštis. Jos autorius – lenkų istorikas, profesorius, habilituotas daktaras, gimęs 1932 m. valstiečių šeimoje. Hitlerinės okupacijos metais šeima, gyvenusi teritorijoje, prijungtoje prie Trečiojo Reicho, buvo iškeldinta į vadinamąją Generalinę Guberniją, kentė didelį skurdą ir vargą. Pasibaigus karui Janas grįžo į tėviškę. 1950 m. jis su pagyrimu baigė gretimo miesto Tadeušo Kosciuškos licėjų, 1953 m. Lodzės aukštojoje ekonomikos mokykloje ekonomikos studijas, o 1955 m. Varšuvos universitete – istorijos. Valstiečio sūnus, pergyvenęs nacistinę okupaciją ir sunkiais pokario metais įgijęs licėjaus baigimo atestatą ir dviejų aukštųjų mokyklų diplomus, galėjo už socialinį ir kultūrinį avansą būti dėkingas naujajai, valdomai komunistų, Lenkijai. J. Sobčakas nuoširdžiai, bet ne dogmatiškai priėmė socializmo

idėją ir liko jai ištikimas ir po 1989 m. transformacijos, nors visiškai nedalyvauja politiniame gyvenime, nėra jokios partijos narys.

Istojęs į Lenkijos jungtinę darbininkų partiją (PZPR) J. Sobčakas nesiekė partinės karjeros, o pasirinko istoriko lemtį. Dėstė Lodzėje, vėliau ilgus metus Poznanės Adomo Mickevičiaus universitete, kur, vadovaujamas prof. J. Ochmansko, apgynė daktaro, o 1979 m. – habilitacinę disertaciją. Abiejų disertacijų tematika yra Lenkijos socialdemokratinio judėjimo istorija, jos ryšiai su Rusijos bolševikais ir pastarųjų požiūris į Lenkijos nepriklausomybės klausimą pirmajame XX a. ketvirtyje. Tapęs habilituotu daktaru J. Sobčikas dėstė Aukštojoje visuomenės mokslų mokykloje (devintajame dešimtmetyje pavadintoje akademija), pasiekė jos prorektorius pareigas, galima sakyti, tapo PZPR ideologinės nomenklatūros nariu. Tačiau Lenkijoje tai reiškė ne tą patį kaip Tarybų Sąjungoje.

Lenkijos aukštosiose mokyklose nebuvo dėstomas vadinamasis mokslinis komunizmas ir siaubingai nuobodus komunistų partijos istorijos kursas. Neegzistavo ir labai specifinė istorijos mokslo šaka – komunistų partijos istorija, kurios kandidato disertacijos TSRS nuo septintojo dešimtmečio pabaigos sudarė beveik pusę bendro tokių istorijos disertacijų skaičiaus. Lenkų istorikų darbai, skirti darbininkų judėjimui ar net komunistų partijos istorijai, buvo bent „paskaitomi“, turėjo mažiau nuvalkiotų šampų. Istorijos mokslas Lenkijoje po 1956-ųjų tapo gana pliuralistinis, nors uždraustų temų liko. Dauguma istorikų nepriklausė PZPR, socialinės kilmės kriterijus ne visada buvo lemiamas net stalinizmo laikotarpiu

1948–1955 m. Kaip tik 1949-aisiais profesorius vardai Varšuvos universitete buvo suteikti bajorų kilmės istorikams Stafanui Kieniewiczziui ir Aleksandriui Gieysztorui. Pastarasis jau 1955 m. buvo paskirtas Varšuvos universiteto Istorijos instituto direktoriumi. Taip pat istorikai nuo vadinamojo revoliucinio judėjimo tematikos be problemų pereidavo prie kitų, neideologizuotų. Pavyzdžiui, įžymus Lietuvos istorijos tyrinėtojas Ježis Ochmanskis savo daktaro disertacijoje nagrinėjo F. Dzeržinskio revoliucinę veiklą.

Ir J. Sobčakas devintajame dešimtmetyje ėmėsi naujos tematikos, kuri tapo jo aistra, gyvenimo prasme ir liks fenomenas ne tik lenkų, bet ir pasaulinėje istoriografijoje. Tai plati paskutinio Rusijos imperatoriaus Nikolajaus II biografija, ne tik politinė, bet ir asmenybės. Rinko medžiagą Lenkijoje, paskelbė keletą straipsnių. Darbas Maskvos bibliotekose ir archyvuose buvo būtinas ir pagal TSRS ir Lenkijos mokslų akademijų tarpusavio bendradarbiavimo programą, nuo 1989 m. spalio iki 1992 m. gruodžio kartu su žmona Irena gyveno Maskvoje, dažnokai trumpam grįždamas į Varšuvą. Surinkta medžiaga buvo panaudota rašant Nikolajaus II biografiją, kurios išleisti jau du stori tomai (pirmasis du kartus, truputį skirtingais pavadinimais) ir jų sutrumpinta versija anglų kalba¹.

Rašyto Maskvoje dienoraščio puslapiuose J. Sobčakas kartkartėmis išreikšdavo nerimą, ar jis po 1989 m. transformacijos Lenkijoje galės toliau dirbti aukštosiose mokyklose. Tačiau būdamas eruditas, puikus lektorius, kolegiškas ir sąmojingas žmogus J. Sobčakas pritapo ir naujomis sąlygomis. Kaip tik tada visiškai pasireiškė jo talentas. 1993 m. J. Sobčakas pradėjo dirbti Oľštyno aukštojoje pedagoginėje mokykloje, kuri 1999 m. buvo pertvarkyta į Varmijos Mozūrų universitetą. Jame jis vadovavo Rytų Europos istorijos katedrai ir tapo

¹ *Sobczak J. Cesarz Mikołaj II, 1868–1900. Młodość i pierwsze lata panowania. Cz. 1: Młodość, cz. 2: Na tronie. Olsztyn, 1998, 362+284 ss; Liberał z usposobienia, autokrata na tronie. Postać i pierwsze lata panowania cesarza Mikołaja II. Torun, 2003, 620 s.; Mikołaj II – ostatni car Rosji. Studium postaci i ewolucji władzy. Pułtusk–Warszawa, 2009, 580 s.; Sobczak J. Nicholas II – the last tsar of all the Russias. The study of personage and the evolution of power. Olsztyn, 2010, 329 p.*

Istorijos instituto direktoriaus pavaduotoju mokslo reikalams. 2000 m. J. Sobčakas gavo titulinio profesoriaus vardą, atitinkamą diplomą Varšuvos Belvederio rūmuose jam įteikė prezidentas L. Valensa. 2001–2002 m., iki išėjimo į pensiją, dirbo Istorijos ir tarptautinių santykių instituto direktoriumi tame pačiame universitete.

Pensijoje, nesitenkindamas tik moksliniu darbu, J. Sobčakas dėsto vienoje geriausių Lenkijos privačių aukštųjų mokyklų – Aleksandro Geištoro humanitarinėje akademijoje Pułtusko mieste. Sulaukęs aštuoniasdešimties metų profesorius yra energingas, mėgstantis bendrauti ir kartu baigia ruošti spaudai paskutinį fundamentinės Nikolajaus II biografijos tomą. Jame bus nagrinėjamas Rusijos imperijos žlugimas, o kitos imperijos žlugimo liudininku J. Sobčakai teko būti gyvenant jos centre. Tikriausiai knygoje rasime Nikolajaus II ir M. Gorbačiovo palyginimą, bet ne TSKP generalinio sekretoriaus naudai. Tačiau negalima dienoraščių autoriaus laikyti kažkoku retrogradu, komunistiniu dogmatiku. Recenzuojamos knygos įvade J. Sobčakas nurodo, kad jo kritiškas požiūris į Gorbačiovą atspindi būtent 1990–1992 m. realybę, o ankstyvųjų metų dienoraščiuose ne kartą buvo reiškiamas susižavėjimas ryškiu šios asmenybės skirtumu nuo pirmtakų – kitų generalinių TSKP sekretorių.

Nemažai vietos knygoje skiriama Lietuvai, jos pastangoms iškovoti ir įtvirtinti nepriklausomybę. Šias pastangas J. Sobčakas vertino palankiai. 1990 m. sausio 12 d. dienoraščio tekste rašoma apie M. Gorbačiovo vizitą Lietuvoje ir Maskvos televizijos žinių laidoje „Vremja“ parodytą ilgą reportažą iš Vilniaus: „Visur matome transparentus su nepriklausomybės reikalavimais. Susitikimuose su gyventojais leidžiama kalbėti lietuvių visuomenės atstovams – ir stojančios už nepriklausomybę Lietuvos komunistų partijos šalininkams ir promaskvietiškos partijėlės („ant TSKP platformos“). <...> Buvo tiesioginė translucija iš jo vakarykščio susitikimo. Aiškiai matyti, jog šis politikas išsisėmė, perdegė iš vidaus kaip vadovas. Nepateikia jokių naujų argumentų, nepaliaujamai kartoja senus. Išskyrus gražbylystės sugebėjimą, kurio neprarado, nieko naujo, verto

dėmesio nepateikia, nevengia ir demagogijos. Trumpai paminėjo lenkų autonomijos sukūrimo galimybę, tai atrodė kaip grasinimas lietuviams: „Štai kas jūsų laukia, kai liksite vieni.“ Tad menka kompromiso perspektyva... Gerai bent tai, kad tokie susitikimai ir derybos vyksta, o abi pusės kalba normaliai be riksmų bei beatodairiškų kaltinimų.“²

Sausio 17 d. įrašė J. Sobčakas pateikia savo išpūdžius, kuriuos patyrė skaitydamas partinio pasitarimo, vykusio Vilniuje dalyvaujant M. Gorbačiovui, medžiagą. Ir lietuvių partiniai veikėjai, ir Gorbačiovas išdėstė savo argumentus, bet jų pozicijos buvo diametraliai priešingos. Gorbačiovas bet kokius samprotavimus apie Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę nepagrįstai traktuoja kaip inteligentijos bei profesūros „politinių žaidimų“, nukreiptą prieš darbo žmonių ekonominius interesus ir sąjunginės „perestroikos sėkmę“. Toliau autorius reziumavo: „Asmeniškai esu tvirtai įsitikinęs, kad nepraeis daug laiko ir Lietuva atgaus jai priderančią nepriklausomybę. Jos siekia ne tik dabartinis Lietuvos komunistų partijos pirmasis sekretorius Brazauskas, bet ne mažiau ir Landsbergis – vadovas opozicinio, įkurto 1988 m. birželį, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio – panašaus į mūsų *Solidarnosć*. Šis judėjimas tikriausiai laimės rinkimus į Aukščiausiąją Tarybą.“³

1990 m. Užkaukazėje vyko konfliktas tarp azerų (azerbaidžaniečių) ir armėnų, kurie paskelbė Kalnų Karabacho atsiskyrimą nuo Azerbaidžano. Dienoraštyje sausio 14 d. apie tai rašoma: „Vakar Baku mieste pasibaigė azerų nacionalistų suvažiavimas, kurio baigiamuoju akcentu tapo siaubingas naktinis ten gyvenusių armėnų pogromas. Daugybė užmuštų ir sužeistų. Kremlius neryžtingas, bijo pietinio pasienio, Užkaukazės ir Vidurinės Azijos, islamizacijos. Panaši baimė graužė Nikolajaus II širdį ir dėl to jis gana šalta stebėjo armėnų žudynes Turkijoje.“⁴ Tiesa, netrukus į Baku buvo įvesti kariuomenės daliniai, kurie padėjo evakuoti armėnus. Tačiau pogromai tęsėsi iki visiškos armėnų evakuacijos, civiliai azerai atimdavo iš kareivių ginklus. Minėdamas

įvykius Baku ir tai, kad Maskvoje jau beveik viską tenka pirkti iš spekuliantų, J. Sobčakas rašė: „Ir vienur, ir kitur jis [M. Gorbačiovas – A. P. K.] – „Rusijos genijus“ visiškai bejėgis, užtat moka tik kalbėti, kalbėti be pertraukos ir be saiko. <...> Palyginti nedideliu milžiniškos šalies mastu incidentų nesugebama tvarkingai užgesinti. Neįsivaizduoju, kas čia dabar dėtusi kilus karui, juk priešas vytų šią nevykusią (turiu omenyje jos aukščiausią vadovybę) kariuomenę toliau nei Hitleris 1941–1942 metais. O kas darosi geležinkelių transporte? Gorbačioviška viršūnė tarsi nebevaldo. O kiek netikrų, nors pateikiamų oficialiai versijų apie įvykius įvairiose šalies dalyse, kurios tuojau pat paneigiamos! Tai blogiau negu „manaisiais“ carizmo metais, jo agonijos laikotarpiu 1916–1917-aisiais.“⁵

Toks vertinimas gali atrodyti drastiškas, bet iš esmės jis teisingas. Dienoraščio autorius atkreipė dėmesį į Gorbačiovo valdžios silpnumą ir ne be reikalo *perestroiką* kartą pavadino rusų filosofo disidentu A. Zinovjevo sumanytu naujadaru *katastroika*, t. y. katastrofos statyba. Lietuvoje, kalbant apie TSRS suirimą, dažnai akcentuojamas valstybinio socializmo ekonomikos nepajėgumas lenktyniauti su Vakarais, tai privertė M. Gorbačiovą imtis reformų, bet būtent valstybinio socializmo neįmanoma reformuoti, ir TSRS suiro. Čia ignoruojamas subjektyvus veiksnys – kas ir kaip reformuoja. Kompartijos generaliniai sekretoriai sukūrė ir valdė sovietinę sistemą voliuntaristiškai, o M. Gorbačiovas, turėdamas pradžioje beveik neribotą valdžią, voliuntaristiškomis reformomis ją sugriovė. J. Sobčako nedžiugino socializmo žlugimas, jo paties „pasaulio išnykimas“, bet faktai apie represijų mastą praeityje jį giliai jaudino. Dienoraštyje skaitome: „KGB oficialiai paskelbė skaičių nepagrįstai nuteistų 1930–1953 metais – 3 778 234 asmenys ir 796 098 sušaudyti. Dieve brangus! O ir tie baisūs skaičiai turbūt yra sumažinti, neapima represijų prieš „buožes“ kolektyvizacijos laikotarpiu. Tačiau vis dėlto jau šis tas konkrečiau.“⁶ Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą J. Sobčakas

² Sobczak J. Zmierch ery Gorbaczowa... , s. 32.

³ Ibidem, s. 35–36.

⁴ Ibidem, s. 33.

⁵ Ibidem, s. 36; 40.

⁶ Ibidem, s. 55.

vertino palankiai, nors kartais šiek tiek kritiškai. Jo nuomone, klaida buvo A. Brazausko neišrinkimas (Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininku – A. P. K.), nes pastarasis galėtų lengviau susitarti su Maskva, o Sąjūdyje yra „apsėstųjų“ panašiai kaip ir Lenkijos „Solidarumo“ judėjime⁷. Tačiau Gorbačiovo ultimatumo Lietuvai nelaikė grėsmingu, nes šis neišdrįs rimtai panaudoti jėgą, o apsiribos vien jos demonstravimu. Tam ir siunčiami į Lietuvą nauji kariuomenės daliniai. Balandžio 14 d. dienoraščio tekste skaitome: „Pirmoji Lietuvos reakcija į Gorbačiovo ultimatumą išdidi ir nenuolaidi – atlaikys ekonomines sankcijas ir atsakys tuo pačiu, pasiruošusi kalbėtis kiekvienu klausimu – tik ne dėl savo nepriklausomybės, nes šis dalykas jau nuspręstas. Lietuvos klausimui ten vis daugiau vietos Vakarų politikų pasisakymuose – stengiasi per daug neerzinti Gorbačiovo ir neapsunkinti jo padėties, bet spaudžia jį kaskart atkakliau...“⁸

Viname pokalbį su rusų istoriku, kuris neigė Lietuvos teisę būti nepriklausomai, J. Sobčakas pasipiktinęs atkirto, kad tarp Maskvos istorikų nemato nei gercenų, nei leninų ir kiekviename iš jų, giliau pažvelgus, sėdi didžiarusiškas šovinistas⁹. Pokalbis vyko 1991 m. sausio dienomis, kai Kremlius nurodymu kariuomenė ėmėsi naudoti ginklus ir „11 žuvusių, apie 160 sužeistų“, o Gorbačiovas, kaip jam įprasta, „įjungė atgalinį bėgį“¹⁰, bet centrinė TSRS televizija skleidė melą apie įvykius Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose. „Auka yra kalta, kad ginasi.“¹¹

Vėlesniuose dienoraščio įrašuose jau beveik nebeminima Lietuva. J. Sobčakas daug rašo apie politinę kovą tarp Gorbačiovo ir Boriso Jelcino šalininkų, visiškai neidealizuodamas Jelcino ir vadinamųjų Rusijos demokratų. Dauguma pastarųjų, jo nuomone, karjeristai, atsisakę komunistinių pažiūrų, kuriomis jie apsimestinai vaizdavo tikintys, kol tai buvo naudinga. Pateikiama nemažai faktų apie jų siekį įgyti sau

privilegijų ir tai esant visuotiniam prekių trūkumui, didėjančiam skurdui. Prekių deficitas tiesiog badė akis. Mane patį, kai 1990 m. birželį lankiausi Maskvoje, didžiai nustebino vaizdas Valstybiniam univermage (GUM) prie Raudonosios aikštės. Ten, kur anksčiau visuose praėjimuose grūsdavosi žmonių minios, dabar buvo tuščia.

Neįprastai daug dėmesio dienoraštyje, kuriame vis dėlto vyrauja pastabos apie asmeninius reikalus, sėkmę ir problemas renkant medžiagą apie Nikolajų II ir jo epochą, skirta vadinamajam Valstybiniam ypatingosios padėties komitetui (GKČP) ir jo žlugimui 1991 m. rugpjūčio antroje pusėje. J. Sobčakas abejojo – ar pučas yra prieš Gorbačiovą, ar paties Gorbačiovo suorganizuotas? Aiškaus atsakymo, atrodo, nėra ligi šiol ir tikriausiai nebus. Tokių pavyzdžių istorijoje gausu. Tarkim, įvairios versijos dėl JAV prezidento Džono Kenedžio nužudymo 1963 m. lapkričio 22 d. Dalaso mieste. GKČP buvo antikonstitucinis, bet antikonstituciniai, J. Sobčako nuomone, ir Rusijos Federacijos prezidento Jelcino veiksmai. Su ironija dienoraštyje rašoma: „Trys pučo aukos (jauni žmonės užspausiti tanko Arbato gatvėje) bus palaidoti prie Kremliaus sienos. Trys asmenys!“¹²

Dienoraštyje randame tarsi nusivylimą, kad „turbūt atėjo pasaulinio komunistinio judėjimo pabaiga“, ir drauge tokią frazę: „Visi čia kalba „tragiška, daug iškentėjusi Rusija“. Cha, cha, o ką turi sakyti kitos tautos, kurias ši Rusija beatodairiškai užgrobė „globėjishiška“ ranka? Kurias savo metu „surinko didžioji Rusia“?“¹³ Lietuva paskutinį kartą dienoraštyje minima 1991 m. rugpjūčio 27 d. įrašė: „Visa serija Lietuvos, Latvijos ir Estijos diplomatinio pripažinimo aktų, susilaiko, kaip ir anksčiau, JAV (atsižvelgdamos į Gorbačiovą), bet savaitės pabaigoje ir tas, tikriausiai, pasikeis.“¹⁴

Iki 1991 m. pabaigos žlugo, suiro TSRS, pirmasis, išrinktas 1990 kovo 14 d., ir paskutinis supervalstybės prezidentas, visiškai pralaimėjęs kovą su Borisu Jelcinu, atsistatydino, nes nebeliko ir supervalstybės. J. Sobčakas 1992 m. sau-

⁷ Ibidem, s. 74.

⁸ Ibidem, s. 83.

⁹ Ibidem, s. 240.

¹⁰ Ibidem, s. 240.

¹¹ Ibidem, s. 244.

¹² Ibidem, s. 421.

¹³ Ibidem, s. 424.

¹⁴ Ibidem, s. 426.

sio 23 d., trumpai aptardamas vieno Maskvos dienraščio straipsnį „apie Gorbačiovo *perestroiką* ir jos negarbingą krachą“, atmeta insinuaciją, kad Gorbačiovas buvo ČŽV agentas, bet pritaria tam, kad „tas „genijus“ politinio išvalgumo neturėjo nei už kapeiką, tiktai visi gali būti jam dėkingi už dovanotą laisvę“¹⁵. Su šiuo požiūriu tenka sutikti. Jei Gorbačiovas būtų numatęs *perestroikos* padarinius, Lietuva nebūtų tapusi nepriklausoma. Jei laiku būtų izoliavęs B. Jelciną, pavyzdžiui, išsiuntęs dirbti ambasadoriumi kad ir į Australiją, Rusijos Federacija, tikėtina, galėjo ir nesuardyti TSRS.

Lenkų istoriko požiūris į TSRS suirimą prieštaringas. Dienoraštyje jis visur su simpatija rašo apie Lietuvos nepriklausomybę, smerkia Kremliaus mėginimą ją užgniaužti, bet supervalstybės žlugimą vertina kritiškai. Po Belovežo susitarimo pasirašymo, kai Rusijos Federacijos Aukščiausioji Taryba ją nedelsdama ratifikavo, kartu panaikinusi 1922 m. sutartį dėl TSRS sudarymo, J. Sobčakas užrašė: „**Baigėsi Gorbačiovo era, baigėsi ir jo gėdinga veikla duobkasio komunizmo**, arba, jeigu norite, rusiškai – azijietiškos barbariškos socializmo formos...“¹⁶

¹⁵ Ibidem, s. 545.

¹⁶ Ibidem, s. 504.

Taigi Lietuva ir kitos Baltijos šalys privalėjo gauti nepriklausomybę, bet TSRS turėjo išlikti. Beje, geopolitiniais išskaičiavimais remdamasis panašios pozicijos iki 1991 m. vidurio laikėsi JAV prezidentas Džordžas Bušas (vyresnysis), o Didžiosios Britanijos premjerė M. Tečer bei Prancūzijos prezidentas F. Miteranas abejojo ir Lietuvos nepriklausomybės prasme.

J. Sobčako dienoraščiai turi nemažą pažintinę reikšmę, padeda geriau suprasti ir Lietuvos pergalės 1990–1991 m. sudėtingu laikotarpiu aplinkybes. Dar lieka paminėti, jog lenkų istorikas dienoraštį nuosekliai rašo nuo 1955-ųjų. Tarsi atsakydamas į galimus priekaištus dėl tokio užsiėmimo tikslingumo J. Sobčakas cituoja rusų rašytojos Zinaidos Gipijus (Dmitrijaus Merežkovskio žmonos) žodžius: „Rašymas kasdien, iškart po įvykio – tai visai kas kita negu atsiminimai: jie atgaivina praeitį su jos detalėmis ir jos atmosfera, betarpiškai perteikia praeitį laikotarpių problemas.“¹⁷ Lenkija turi ir daugiau istorikų – dienoraščių autorių, o tarp šiuolaikinių lietuvių istorikų yra žinomas tik vienas. Jo kruopščių ir įdomių dienoraščių dalys spausdinamos „Naujajame židinyje“.

¹⁷ Ibidem, s. 415.

Algis Povilas Kasperavičius